

«THESAURUS SUPERSTITIONUM»: ВНЕСОК ЕРНСТА РІССА У ВИВЧЕННЯ АНТИЧНИХ МАРНОВІРСТВ

Стаття присвячена внеску професора Ернста Рісса у вивчення античних марновірств. Встановлено, що Е. Рісс намагався викликати інтерес дослідників до магії, різних звичаїв, астрології; створити каталог марновірств, оскільки це дасть змогу більш ретельно підійти до вивчення історії релігії греків і римлян. Особлива увага приділена створенню «Thesaurus Superstitionum» й методології, яку Е. Рісс розробив для вивчення марновірств.

Ключові слова: Ернст Рісс, марновірство, «Thesaurus Superstitionum», магія, релігія, античність.

Проблемою римської релігії почали займатися ще з другої половини ХІХ століття, як на Заході, так і в Російській імперії. За цей час було створено величезну фактологічну базу, засновану на повідомленнях з античних писемних джерел, епіграфічних пам'яток, археологічних матеріалів, пам'яток античного образотворчого мистецтва тощо. Особливо варто відзначити праці Ньюма-Дені Фюстеля де Куланжа¹, Поля Гіро², Гастона Буасьє³, які стали хрестоматійними для дослідників релігійного життя римлян. Тема марновірств, як окремого явища, не викликала інтересу дослідників, опиняючись у центрі уваги лише тоді, коли мова йшла про християнство і про сприйняття його як марновірства стародавніми римлянами⁴.

Наприкінці ХІХ ст. німецько-американський професор класичності Ернст Рісс (1865–1947 рр.) запропонував створити колекцію «Corpus Superstitionum» як матеріал для майбутнього вивчення історії релігії греків і римлян⁵. Його перша стаття «Про античне марновірство» схожа на інструкцію в допомогу тим, хто займатиметься цими питаннями. У ній Е. Рісс виділив проблеми з якими стикається дослідник при розгляді теми стародавніх марновірств, і відзначив неможливість простежити розвиток забобонів від свого релігійного походження до найбільш грубих аспектів і відхилень через відсутність безперервного руху⁶. Автор вважав небезпечним керуватися поглядами найбільш освічених осіб античності щодо марновірств і релігії, оскільки, ні в Греції, ні в Римі не було жодної догматично створеної доктрини, яка могла б встановити стандарт на зразок того, як це робить християнство у боротьбі з сучасними йому забобонами⁷.

Для створення такої колекції марновірств необхідно було визначитись з джерелами. Спочатку Е. Рісс зупинився на двох трактатах, присвячених забобонам – «Про марновірство» Плутарха⁸ і «Характери» Теофраста⁹. Перший професор відкинув через пізні походження і нашарування інших релігій. Другий – оскільки вважав, що змальована Теофрастом забобонна людина (δαιμόνιον), включає в себе риси і переконання, які, без сумніву, просто належали до повсякденної релігії людей. Як підсумок автор виділив чотири групи джерел, необхідні для дослідження марновірств: 1) твори письменників з природної історії, медицини; 2) твори присвячені сільському господарству (це багате поле марновірств через консервативний характер сільськогосподарських звичаїв); 3) магичні папіруси; 4) святоотецька література.

Ернст Рісс поетапно пояснював методику своєї роботи:

1) Збір матеріалу (thesaurus superstitionum), який повинен включати в себе весь спектр античної літератури.

2) Увесь зібраний матеріал необхідно двічі просіяти: порівняти всі свідчення, що мають відношення до однієї теми, щоб відхилити вторинні докази. Визначити походження: для цього треба спробувати відокремити його від іноземного нашарування, визначити в них різні народності, і, по можливості, констатувати коли і ким вони були додані. Однією з перешкод на цьому етапі, зазначає автор, є дивовижна аналогія марновірств у всьому світі.

3) Інтерпретація та пояснення.

4) «Після того як ми показали релігійне походження і поступове погіршення низки вірувань, – підсумовує автор, – ми повинні спробувати визнати і чітко визначити закони згідно з якими цей розвиток йде; і, оскільки забобони і релігія народжуються з одного джерела, подальшою частиною дослідження має бути походження власне релігії».

Першою такою спробою зібрати «Thesaurus Superstitionum», вступного слова до історії грецьких та римських забобонів, стала стаття «Забобони і популярні вірування в грецькій трагедії»¹⁰. Мета більшості публікацій професора, присвячених античним марновірствам, – прокласти шлях для роботи над історією марновірств, й збір матеріалу для цього. Він додав каталог марновірств до всіх своїх статей. Форма алфавітного каталогу здавалася йому найбільш адекватною для негайного використання, а також сприяла посиланням в подальшій роботі. Примітки, що передують каталогу, призначені для обговорення таких моментів, які здавалося, вимагають більш складної обробки, мають важливе значення, або для виправдання й обґрунтування сумнівних результатів.

В коло дослідження Ернста Рісса потрапили забобони і популярні вірування у творах Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра¹¹, Піндара, Вакхїліда, Теокріта¹², Горація¹³, Гомера¹⁴ та ін. У спробі визначити обсяг марновірств в давнину професор звернув увагу на те, що слово *δεισιδαιμονία* вказує на походження, – перебільшений страх божественних духів. З порівняно пізньою появою слова в грецькій літературі, і з умов століття, коли вперше з'являється цей термін, Е. Рісс визначив його походження приблизно 400-м роком до Р.Х. і виникнення його як явища з «цього вируючого казану релігійного сектантства, який відзначений переважанням орфізму і зростаючим прийняттям культу Кібели нижчими класами»¹⁵. Він також намагався показати, що таке перетворення релігійної віри в марновірство не було продуктом ізольованих умов і обставин, але воно підлягало закону, який, як слід очікувати, працював там, де існували аналогічні умови¹⁶.

Як ми бачили, Ернст Рісс розглядав марновірства у нерозривному зв'язку з релігією, оскільки вони мали спільне коріння. Магія ж була різновидом марновірства, однак професор вбачав різницю між «магом, який домагається обоження своєї особистості, і забобонною людиною, яка завжди усвідомлює, що вона підвладна надприродним силам». Та ж відмінність, на його думку, повинна бути зроблена між молитвою і заклинанням. «У молитві міститься прохання бога про щось, залишаючи на його волю рішення допомогти чи відмовити, натомість заклинання намагається змусити бога»¹⁷. Е. Рісс визначив забобони як релігію, що стала заклою, пустинною¹⁸. В іншому місці він зазначив, що демаркаційна лінія між марновірством і релігією коливається¹⁹.

В цей же час виходить друком ще одна його стаття, головною темою якої було дослідження творів Плінія і його відображення магії²⁰. На початку статті Е. Рісс одразу зазначив, що вважає за необхідне вивчати відносини між Плінієм і магичними папірусами²¹, оскільки це не лише дає змогу знайти близьку подібність, навіть більше, – використовувати римські роботи для пояснення і роз'яснення рецептів магів. Через те, що твір Плінія і папіруси розділяють два – три століття, можливо простежити еволюцію і побачити те, з чого все починалось. Е. Рісс підкреслював, що ретельне поширення аналогічних спостережень всього діапазону магичної літератури в порівнянні з класичними письменниками з природної історії та медицини, може пролити світло на один з найцікавіших джерел. Дійсно, магичні папіруси входили в коло наукових інтересів Ернста Рісса. Автор вказує на упереджене ставлення протягом багатьох років в світі вчених до всіх, хто на початку був залучений до вивчення цих документів. Сам він розглядав їх, як важливе джерело знань про життя в античності²², релігії²³. Е. Рісс задається питанням, що всі ці – низькі забобони, чаклунство, магія – можуть мати спільного з релігією. Чому потрібно звернути увагу на ці грубі аберації людського розуму? Тим не менше, не всі частини магичних папірусів мали справу тільки з вульгарними бажаннями: успіх крамниці чи виробництва, перемога у змаганнях, уникнення гніву з боку владної особи, виправдання в суді, допомога в коханні. Неабияка кількість рецептів папірусів пов'язана з тим, що називається «магією одкровення». Справді, перше, що привернуло увагу дослідників цих папірусів була досить велика кількість поетичних уривків у вигляді гімнів. Є також молитви у формі прози. Вже перші редактори цих документів були вражені своєрідним змішанням в них божественних імен з релігій багатьох відмінних народів: поруч з іменами грецьких і єгипетських богів, виникає

велика кількість єврейських імен, назва перського бога Мітри, і безліч, здавалося б, незрозумілих, варварських слів. Усі марновірства, які Е. Рісс виділяв у творах античних письменників, він порівнював з інформацією з цих папірусів. Так, наприклад, майже кожна особливість Горацієвої Каніди²⁴ знаходить свою близьку паралель в довідниках магів в набагато більш пізній період²⁵. Порівнявши пасажі Піндара, у яких описувався виклик бога, якого просили про допомогу, з інформацією, що містилась в магічних папірусах (пізніше на шість століть за Піндара), Е. Рісс прийшов до висновку, що Піндар, очевидно, використовував матеріали, доступні в забобонних обрядах свого віку²⁶.

Наступну статтю «Вплив астрології на життя і літературу Риму» професор присвятив тому, щоб викликати підвищений інтерес до теми астрології, оскільки, на його думку, дослідники нехтували нею також²⁷. Е. Рісс описав виникнення і поширення астрології в Римі, як серед освічених, так і серед нижчих прошарків суспільства, вигнання астрологів з Риму в роки Імперії. Автор ставив астрологію в один ряд з магією і чужоземними забобонами, оскільки вважав, що ці вірування були занесені рабами зі Сходу внаслідок війн кінця III – початку II ст. до Р.Х.

Таким чином, марновірства й магія були в колі наукових інтересів Ернста Рісса. Професор працював над створенням «Corpus Superstitionum» – колекції марновірств для вивчення історії релігії стародавніх греків і римлян. Е. Рісс зібрав «Thesaurus Superstitionum» – каталог марновірств в допомогу тим, хто займатиметься цими питаннями, виділив групи джерел необхідні для дослідження теми, розробив методологію. Серія статей, присвячена цим проблемам, мала на меті привернути увагу дослідників до питання марновірств в античності. Е. Рісс вважав, що релігія і марновірства мають спільне коріння, тому дослідження останніх сприятиме глибшому вивченню самої релігії. Професор зазначав, що іноді дуже важко визначити, де закінчується релігія і починаються марновірства, оскільки межа, що їх розділяє, постійно коливається. Однак, в той же час, типово для учених свого часу, Е. Рісс вважав само собою зрозумілим, що марновірство безпроблемна, майже універсальна описова категорія для найрізноманітніших застиглих переконань. Зміст категорії може бути тільки перерахований й складається з випадків скам'янілих звичаїв.

¹ Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира. – СПб., 1867. – 187 с.

² Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. – СПб., 1995. – 598 с.

³ Буасьє Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов: в 3 ч. / [пер. с фр. Н. Н. Спиридонова]. – М., 1914. – 749 с.

⁴ Неприйняття християнства і засудження його як марновірства почалось з антипатії, з якою ставилась римська еліта до іудаїзму взагалі. Правлячі кола Риму турбувало проникнення іудаїзму (за допомогою єврейської діаспори) в західні провінції, а також іудейський прозелітизм. З I ст. до Р.Х. досить велика єврейська громада існувала в самому Римі і вела активну пропаганду іудаїзму серед його жителів. Щоб зупинити і обмежити поширення іудаїзму, уряд вдався до жорстких заходів. При Тиберії і Клавдії послідувало кілька гонінь на іудеїв, які проживали в Італії. Вже до часу Траяна за християнством закріпилося визначення марновірство (superstitio). Тацит називає християнство «зловливім марновірством» (Tacit. Ann. XV. 44. 3), Пліній – «низьким, грубим марновірством» (Plin. Epistles. X. 96. 8.), Светоній – «новим і шкідливим марновірством» (Suet. Nero. 16. 2). Див.: Деревенский Б. Г. Представление о христианах в античном обществе. – С. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yudovin.co.il/websitesfolders/00000447/upload/books/Christiani.pdf>.

⁵ Riess Ernst. On Ancient Superstition // Transactions of the American Philological Association (1869–1896). – Vol. 26 (1895). – P. 40–55.

⁶ Ibid. – P. 42–43.

⁷ Ibid. – P. 44.

⁸ Трактат «Про марновірства» – найбільш ранній з відомих нам теологічних творів Плутарха, який слід віднести до самого початку його письменницької діяльності (кінець I ст. від Р.Х.). Раціоналістична позиція, яку займав Плутарх в даному творі, зумовила і крайній радикалізм його критики. Плутарху доводиться начисто відкинути в міфах все, що не відповідає його переконанню в абсолютній «позитивності» олімпійських богів; вся релігійна практика взагалі, так чи інакше пов'язана зі сферою магічного та ірраціонального, також опинилася у нього під підозрою.

⁹ Іронічний твір Теофраста «Характери» (кінець IV ст. до Р.Х.) містить досить детальний опис людини,

яка керується забобонами (одержимість ритуалами, постійним бажанням провести очищення, страхом перед богами, надмірною увагою до снів і знаків).

¹⁰ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy // Transactions of the American Philological Association (1869–1896). – Vol. 27 (1896). – P. 5–34.

¹¹ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy // The American Journal of Philology. – Vol. 18. – № 2 (1897). – P. 189–205.

¹² Riess Ernst. Studies in Superstition // The American Journal of Philology. – Vol. 24. – № 4 (1903). – P. 423–440.

¹³ Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. In Three Parts – Part I // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 139 (Jan. 29, 1906). – P. 1–2; Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. Part II // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 140 (Feb. 5, 1906). – P. 1–3; Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. Part III // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 141 (Feb. 26, 1906). – P. 1–2.

¹⁴ Riess Ernst. Studies in Superstition and Folklore. VII: Homer // The American Journal of Philology. – Vol. 46. – № 3 (1925). – P. 222–242.

¹⁵ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy. – P. 189.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy. – P. 13.

¹⁸ «The definition of superstition as religion become stark»: Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy. – P. 17.

¹⁹ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy. – P. 191.

²⁰ Riess Ernst. Pliny and Magic // The American Journal of Philology. – Vol. 17. – № 1 (1896). – P. 77–83.

²¹ Магічні папіруси – робочий посібник магів, які використовувалися ними в повсякденній практиці. Ці папіруси створювалися протягом III–IV ст. від Р.Х. (на підставі більш ранніх джерел) представниками так званого середнього прошарку, тобто людьми, які не належали до культурної еліти, однак мали певну освіту. Див.: Петров А. В. Феномен теургии: Взаимодействие языческой философии и религиозной практики в эллинистическо-римский период. – СПб., 2003. – 416 с.; Arcana mundi: magic and the occult in the Greek and Roman worlds: a collection of ancient texts / [translated, annotated, and introduced by Georg Luck]. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – 544 p.

²² Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 107 (Nov. 28, 1904). – P. 2–3; Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life. In III Parts – Part II // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 108 (Dec. 5, 1904). – P. 1–3; Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life. In III Parts – Part III // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 109 (Dec. 12, 1904). – P. 1–2.

²³ Riess Ernst. Religious Gleanings from the Magical Papyri // The Classical Weekly. – Vol. 28. – № 14 (Jan. 28, 1935). – P. 105–111; Riess Ernst. Notes, Critical and Explanatory, on the Greek Magical Papyri // The Journal of Egyptian Archaeology. – Vol. 26 (Feb., 1941). – P. 51–56.

²⁴ Канідія – образ відьми, вигаданої Горацієм і змальований ним в своїх «Еподах». Канідія використовує магію у власних інтересах (повернути коханця, взяти реванш). До особливо жадливого магічного акту вона вдається, коли морить хлопчика голодом, щоб отримати інгредієнти для створення приворотного зілля. Див.: Hor. Epod. 5, 17.

²⁵ Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. In Three Parts – Part I // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 139 (Jan. 29, 1906). – P. 1–2.

²⁶ Riess Ernst. Studies in Superstition. – P. 426.

²⁷ Riess Ernst. The Influence of Astrology on Life and Literature at Rome // The Classical Weekly. – Vol. 27. – № 10 (Dec. 18, 1933). – P. 73–78.

Статья посвящена вкладу профессора Эрнста Рисса в изучение античных суеверий. Установлено, что Е. Рисс пытался вызвать интерес исследователей к магии, различным обычаям, астрологии; создать каталог суеверий, поскольку это позволило бы более тщательно подойти к изучению истории религии греков и римлян. Особое внимание уделено созданию «Thesaurus Superstitionum» и методологии, которую Е. Рисс разработал для изучения суеверий.

Ключевые слова: Эрнст Рисс, суеверие, «Thesaurus Superstitionum», магия, религия, античность.

The article is dedicated to Professor's Ernst Riess contribution to the study of ancient superstitions. It was established that Ernst Riess tried to arouse interest of researchers to magic, different customs, astrology; he created a catalog of superstitions, which will allow more thorough approach to the study of the history of the religion of the Greeks and Romans. Special attention was paid to the creation of «Thesaurus Superstitionum» and methodology of exploration of superstitions, developed by Ernst Riess.

Keywords: Ernst Riess, superstition, «Thesaurus Superstitionum», magic, religion, antiquity.